

PETNEHÁZI GÁBOR

Francis Bacon: *De sapientia veterum* – A régiek bölcsességéről (részletek)

Bacon allegórikus mítoszmagyarázatokat tartalmazó műve a 17. század egyik bestsellere volt, magyar fordítása mindeddig nem jelent meg. A rövid szövegek esszenciálisan tartalmazzák mindazt, amit Bacon a természet- és morálfilozófiáról, az ismeretelméletről, vagy általában a tudomány feladatáról és funkciójáról vallott és gondolt.¹

Kulcsszavak: Francis Bacon, *prisca sapientia*, *prisca theologia*, allegória, görög mítoszok, parabola

A *De sapientia veterum*, I. Jakab kancellárjának, a filozófus Francis Baconnek (1561–1626) műve, amelyből az alábbiakban magyarul olvashatóak részletek, saját korában rendkívül népszerűnek számított: első ízben 1609-ben jelent meg, de a 17. században az eredeti latin még további nyolc kiadást ért meg; angolul és franciául már 1619-ben kiadták, olasz fordítása pedig a költő Zrínyi Miklós könyvtárában is megvolt.² A különféle antik mítoszokat allegorikus magyarázattal kifejtő, 31 esszéből álló munka a filozófia és irodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, a 19. századi életműkiadás (*The Works of Francis Bacon*) az irodalmi művek közé sorolta.³ Filozófiai természetét és erényeit a 20. századi kutatásban fedezték fel újra, és valóban, a rendkívül sűrű, aforisztikus stílusban írt, a kora újkori humanizmust és baconi empiricizmust egyedül módon szin-

¹ A publikáció az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával jelent meg.

² A kiadástörténethez lásd: MARCHETTO (2000: 7–9); Zrínyiről és a *De sapientia veterum* általános értékeléséről: BENE (2016: 157–159).

³ MARCHETTO (2000: 8–9).

tetizáló szövegek esszenciálisan tartalmazzák mindazt, amit Bacon a természet- és morálfilozófiáról, az ismeretelméletről, vagy általában a tudomány feladatáról és funkciójáról vallott és gondolt.⁴

A mű publikálásakor a közügyekben is rendkívül elfoglalt Bacon már túl van Esszéinek első kiadásán (1597) és a *Proficiency and Advancement of Learning Divine and Humane* két könyvének megjelenésén (1605). 1612-ben publikálja az *Essays* bővített, második kiadását, miközben befejezetlenül maradt nagy projektjén, az *Instauratio magna scientiarum*-on dolgozik.⁵

A mű alapötlete leginkább a reneszánsz hermetikus tradícióban nagy karriert befutott *prisca sapientia* gondolköréből eredeztethető, annyiban azonban szakít ezzel a tradícióval, hogy célja nem valamilyen specifikus irányzat – akár a görög preszókratikus filozófia valamelyik iskolájának, akár a hermetizmusnak, vagy egyenesen a kabbalának – a rekonstrukciója vagy leírása,⁶ hanem az antik irodalomban fennmaradt különböző görög mítoszok általános és allegorikus magyarázata az *Instauratio magna* szellemiségében. A 31 esszé változatos témákat jár körül rendre ugyanazt a sémát alkalmazva: a különböző mitikus alakok és a hozzájuk kapcsolódó mítosz Bacon általi összefoglalóját követi az allegorikus értelem kifejtése, legyen az természetfilozófiai, etikai vagy egyenesen politikai interpretáció.

A *prisca sapientia* mellett a *De sapientia veterum* másik előképét a reneszánsz humanizmusban rendkívül népszerű parabolikus irodalom jelenti, amelynek két legfontosabb eredőjét a mitográfus hagyomány és emblemata-irodalom képezte.⁷ Utóbbiból Hórapollón *Hieroglyphicája*, valamint Andrea Alciati *Emblematája* a legfontosabbak, amelyek a humanista szimbolikus-didaktikus irodalom közkedvelt alkotásai voltak, az előbbinél pedig elsősorban itáliai mitográfiai kézikönyveket kell megemlíteni, Boccaccióval kezdve (*Genealogia deorum gentilium*), majd olyan 16. századi szerzőkkel folytatva a sort, akiknek műve Bacon számára a közvetlen irodalmi mintát nyújthatott: *De deis gentium varia et*

⁴ ROSSI (1968: 73–135); KLEIN (1999); LEWIS (2010).

⁵ MARCHETTO (2000: 16–20).

⁶ MULSOW (2004).

⁷ MARCHETTO (2000: 12–16).

multiplex historia (GIRALDI 1548); *Mythologiae sive explicationum fabularum libri decem* (CONTI 1551); valamint *Le imagini colla spositione de i dei de gli antichi* (CARTARI 1556).

Az egyes esszék számozása a *De sapientia veterum* eredeti rendjét követi. A fordításhoz az első kiadás (BACON 1609), valamint egy modern, bilingvis kiadás szövegét vettem alapul (MARCHETTO 2000).

Források

BACON 1609 *Francisci Baconi equitis aurati (...) De sapientia veterum liber*, Cambridge, 1609.

Felhasznált irodalom

- BENE 2016 BENE S., *Orpheus és Hercules. Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás*, in: Balázs M.–Bartók I. (szerk.), *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, 2016, 157–172.
- KLEIN 1999 J. KLEIN, *Francis Bacon, De Sapientia Veterum. Inszenierung antiker Mythen im Denken der Neuzeit*, in: G. Vogt-Spira–B. Rommel (hrsg.), *Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma*, Stuttgart, 1999, 367–387.
- LEWIS 2010 R. LEWIS, *Francis Bacon. Allegory and the Uses of Myth*, *The Review of English Studies*, N. S. 61 (2010), 360–389.
- MARCHETTO 2000 M. MARCHETTO (intr. trad.), *Francesco Bacone: Sapienza degli antichi*, Milano, 2000.
- MULSOW 2004 M. MULSOW, *Ambiguities of the Prisca Sapientia in Late Renaissance Humanism*, *Journal of the History of Ideas* 65 (2004/1), 1–13.
- ROSSI 1968 (2009) P. ROSSI, *Francis Bacon: From Magic to Science*, London, 1968 (2009).

1. Kasszandra, avagy az igazbeszéd

Úgy mesélik, hogy Apollón szerelmes lett Kasszandrába, aki kívánságát válogatott fogásokkal cselezte ki, de közben a reményt is táplálta benne, hogy így csikarja ki tőle a jóslás adományát. Mikor aztán megkapta tőle, amire fű alatt kezdettől fogva törekedett, kérését kerek-perec elutasította. Ez, mivel sehogyan sem tudta visszavenni, amit óvatlanul elajándékozott, ám hajtotta a bosszúvágy és azt sem akarta, hogy egy ravasz nőszemély csúfot űzzön belőle, az adományhoz azt az átkot társította, hogy a nő mondja csak meg mindig előre azt, ami bekövetkezik, de soha senki ne higgyen neki. Jóslataiban megmaradt tehát az igazság, de senki nem bízott benne, s ezt élte át állandóan, még hazája pusztulásakor is, amire gyakran figyelmeztetett anélkül, hogy bárki odafigyelt volna, vagy hitt volna neki.

A történet a kéretlen tanácsok és haszontalan figyelmeztetések szabadságáról látszik szólni. Akik ugyanis dacosak és keményfejűek, és nem hajlandóak alávetni magukat Apollónnak, azaz a Harmónia istennek, hogy a dolgok módját és mértékét, a beszédnek mintegy az éles vagy tompa hangnemeit, a vájtabb és a közönségesebb fül közötti különbségeket, és végül úgy a beszédnek, mint a hallgatásnak az idejét kitanulják és betartsák: legyenek bármilyen bölcsök és szabadok, adjanak bármilyen üdvös és jó tanácsot, mégsem ér semmit a szavuk és az indulatuk, hamvába hull minden igyekezetük; sőt, csak siettetik a pusztulását azoknak, akik érdekében fellépnek, s csak jóval a vég és a tragédia után ünneplik őket, mint messzire tekintő jósoakat. Kiváló példa erre az utikai Cato, aki hazája végzetét és a zsarnokságot előbb az összeesküvésből, majd Caesar vetélkedéséből Pompeiusszal, mint valami kilátóból, jó előre meglátta, és kinyilatkoztatás-szerűen megjósolta. Ám nem ért azzal semmit, sőt csak ártott vele és hazája bajait siettette. Bölcsen látta ezt Cicero és frappánsan írta róla egy barátjának: „Cato igen derék elme, de árt az államnak: úgy beszél ugyanis, mintha Platón Államában élne, s nem Romulus söpredéke közt.”¹

¹ *Ad Att.* 2, 1, 8.

2. Tüphón, avagy a lázadó

A költők úgy mesélik, Júnó igen sérelmezte, hogy Jupiter az ő közreműködése nélkül, saját magából szülte Pallaszt, s azért kérlelte és zaklatta az összes istent és istennőt, hogy akár Jupiter nélkül szülhessen ő is. Mikor pedig engedtek erőszakos sürgetésének, a földre dobbantott, s a mozdulat nyomán megszületett Tüphón, ez a rettenetes és hatalmas szörnyeteg. Egy kígyóhoz adták dajkaságba, hogy az nevelje föl. Nem sok idő telt bele, felnövekedett, és háborút kezdett Jupiter ellen. A harc során Jupiter a gigász fogságába esett, aki a hátára vette, egy távoli, sötét vidékre vitte, majd megcsonkítva és bénán magára hagyta, miután kezéből-lábából kivágta és magához vette az inakat. Mercurius azonban ellopta Tüphóntól és visszaadta az inakat Jupiternek, aki erőre kapott és újramezde a háborút: előbb villámjával megsebezte – vércseppjeiből ekkor születtek a kígyók – majd a futva menekülőt egy hegy tömegével ütötte agyon, az Etnát hajítva rá.

A mese a királyok váltakozó szerencséjéről és a királyságokban rendszerint kitörő lázadásokról szól. Helyes elgondolás ugyanis, hogy a királyok úgy vannak összekötve országukkal, mint Jupiter és Júnó: a házasság kötelékével. Megesik azonban időnként, hogy annyira hozzászoknak a parancsolgathoz, hogy elferdülnek, zsarnokká lesznek és mindent maguknak akarnak. Nem törődnek a szenátus és a rendek beleegezésével, és csak magukból szülnék: vagyis a saját fejük után mennek és mindent kizárólag hatalmi szóval intéznek. A nép ezt nehezen viseli és maga is arra törekszik, hogy önmagából teremtsen és emeljen ki egy vezetőt. A dolog rendszerint a nemesség és az előkelők titkos szervezkedésével kezdődik, majd ha ez elcsitul, a nép kezd el mozgolódni, amiből a dolgok valamiféle forrongása következik – ez felel meg Tüphón gyermekkorának. Ezt az állapotot a nép természetes gonoszsága és rosszindulata, e királyokkal szemben igen ellenséges kígyó táplálja. Végül, mikor a pártosság kellően megerősödött, nyílt lázadás tör ki, amely – a népre és a királyokra zúduló végtelen csapás miatt – Tüphón rettenetes képével ábrázolható: száz feje a széttördelt hatalomnak, tűzokádó szája a felperzselt földnek, kígyó-öve a járványoknak (különösen ostromok idején), vaskeze az öldöklésnek, saskarma a rablásnak felel meg; a testét borító tollak pedig az állandó rémhíreknek, pletykának,

izgatottságnak és effélének. Az ilyen lázadások aztán olyan erők lesznek, hogy a királyoknak a lázadók miatt el kell költözniük: királyi székhelyüket és fővárosaikat elhagyva – hogy erejüket összeszedjék – egy távoli és ismeretlen tartományukba vonulnak vissza, elvágva a pénz és a hatalom idegétől. Kisvártatva azonban, ha bölcsen túrik balvégzetüket, Mercurius erényének és iparkodásának köszönhetően visszanyerik inaiikat, azaz kedvességgel, bölcs rendeletekkel és nyájas beszéddel visszaszerezve alattvalóik támogatását és jóindulatát, gyorsan összeszedik a költségeket és újra érvényt szereznek tekintélyüknek. A legtöbben azonban bölcssek és óvatosak: nem kísértik meg a szerencsésüket, a harctól tartózkodnak, és arra törekszenek, hogy valamilyen nevezetes cselekedettel zúzzák össze a lázadók jó hírét. Ha ez sikerül, akkor ezek, sérülésük tudatában és ügyükben elbizonytalanodva előbb gyenge és hatástalan fenyegetéssé – mintegy kígyósziszegéssé – változnak, majd reményvesztetten menekülni kezdenek. Csak ezután, miután elfutottak, érdemes és biztonságos a királyoknak a hadsereggel és királyságuk teljes erejével – mintegy az Etna tömegével – a nyomukba eredni és eltaposni őket.

3. A küklopszok, avagy a terror szolgái

Azt mesélik, hogy a küklopszok olyan vadak és fékezhetetlenek voltak, hogy Jupiter először a Tartaroszba lökte és örök börtönre ítélte őket; később azonban a Földanya meggyőzte, hogy számára sem lenne előnytelen, ha megszabadítaná őket bilincseiktől, és munkájukat a villámok kovácsolásánál hasznosítaná. Így is lett; ezek pedig szakadatlan szorgalommal, szünet nélkül és fenyegető zajjal kovácsolták neki a villámokat és a félelemkeltés egyéb szerszámain. Telt-múlt az idő, mikor Jupiter egyszer megharagudott Aszklépioszra, Apollón fiára, mert az orvosságával a halálból hozott vissza egy embert. Haragját azonban elleplezte (hiszen a híres és önzetlen cselekedet miatt nem is lett volna igazságos indoka a méltatlankodásra), és a küklopszokat bujtotta fel titokban ellene, akik habozás nélkül kivégezték egy villámmal. Apollón erre bosszúból – Jupiter tudtával – lenyilazta őket.

A történet a királyok tetteiről szól. Ők ugyanis vad és vérszomjas szolgáikat, illetve végrehajtóikat először büntetéssel sújtják és eltávolítják a színről. Ezután, a Föld tanácsára – ami ti. nemtelen, kevésbé tiszt-

tességes és csak a hasznot nézi – megint használatba veszik és bevetik őket mindenütt, ahol kemény szigorra és kíméletlen végrehajtókra van szükség. Ezek, mivel természetből fogva vadak, az őket korábban sújtó csapásokban megkeseredtek, valamint pontosan érzékelik, hogy mit is várnak tőlük, az efféle dolgokban csodálatos szorgalmat tanúsítanak; ám mivel nem is szívbijosak, viszont mohón lesik és keresik az alkalmat, hogy elismerést szerezzenek, előfordul, hogy fejedelmük titkos jelzésére vagy nem egyértelmű parancsára valamilyen gyűlöletes tettet hajtanak végre. A fejedelmek pedig, hogy a gyűlöletet elhárítsák, s mivel tisztában vannak vele, hogy az efféle eszközből sohasem fogynak ki, feláldozzák és kiszolgáltatják őket a megbüntetett emberek rokonainak, barátainak, mindazoknak, akik feljelentést tettek, valamint a nép bosszújának és haragjának; hogy aztán nagy üdvivalgás és a királyok hangos éltetése közepette érje őket inkább kései, mint megérdemelt végzetük.

4. Nácisz, avagy az önimádat

A legenda szerint Nácisz szépsége és kecsessége lenyűgöző volt, de a külső alatt mérhetetlen gőg és kiállhatatlan kevélység jellemezte. Önmagában tetszelgett tehát, de mindenki mást lenézett; csak a vadászatnak élt és magányosan járta az erdőket maroknyi kíséretével, akiknek mindent ő jelentett. Ekhó nimfa is mindenütt a nyomában volt. Ennek az életmódnak az vetett sorszerű véget, mikor egyszer egy tisztavízű csermely mellé ért, s ott a déli forráságban leheveredett. Mihelyt ugyanis a vízben megpillantotta önmagát, annyira elragadta a látvány és úgy belefeledkezett saját csodálatába, hogy sehogyan sem tudott elszakadni ettől a tükröződő képmástól, s örökre megbűvölten odacövekelt; mígnem végül a róla elnevezett virággá változott, amelyik kora tavasszal nyílik és az alvilági isteneknek, Plútónak, Proserpinának és az Eumeniszeknek van szentelve.

A mese azon emberek jellemét és sorsát illusztrálja, akik szépségük, vagy egyéb adottságaik miatt – amelyekkel a természet ékesítette és tette jelessé őket anélkül, hogy ezért bármennyit is iparkodtak volna – olyannyira imádják önmagukat, hogy szinte belepusztulnak. Ennek a lelki-alkatnak sokszor velejárója az is, hogy az ilyenek nem sokszor foglalkoznak politikával vagy közügyekkel, mert abban az életformában szükségszerűen sok elutasítással és lebecsüléssel találkoznának, ami

megzavarná és lelki egyensúlyukból kizökkentené őket. Így többnyire maguknak valók, magányosan élnek és a köldöküket nézik; igen kevés és válogatott társuk van mindössze, és ezek is csak olyanok, akik látszólag csodálják és mindenekfelett tisztelik őket, illetve mint Ekhó, minden szavukat megismétlik, s kívánságaikat feltétel nélkül teljesítik. Ezt aztán úgy megszokják, úgy elferdülnek és eltelnek önmagukkal, hogy önmaguk csodálatától teljesen elragadtatva elképesztő tunyaságba és tétlenségbe süllyednek: szinte megbénulnak, s minden életerő és elevenség elhagyja őket. Találó az is, hogy egy tavaszi virághoz hasonlítják az ilyen lelkialkatot, hiszen az efféle jellemek fiatal korukban virágoznak és szereznek elismerést, majd érettebb korba lépve a velük kapcsolatos várakozásokat rendre megcsalják és semmissé teszik. Ugyanerre vonatkozik az is, hogy a virág az alvilági isteneknek van szentelve, mivel az ilyen emberek rendszerint mindenre teljesen haszontalannak bizonyulnak. A régiek ugyanis mindent, ami egyetlen gyümölcsöt sem termelt ki magából, hanem – mint egy hajó útja a tengeren – nyom nélkül eltűnt és semmivé lett, az alvilági isteneknek szenteltek.

11. Orpheusz avagy a filozófia

Az Orpheuszról szóló történet közismert, mégsem magyarázták minden részletében hitelt érdemlő módon, pedig úgy látszik, hogy a filozófia egyetlenes képeként értelmezhető. Orpheusz, e csodálatos és valóban isteni férfiú személye, aki mindenféle összhangzatban jártas volt, és édes melódiáival mindenkit meghatott és elbűvölt, könnyűszerrel alkalmazható a Filozófia leírására. Orpheusz próbái ráadásul, amiképpen a bölcsesség művei a bátorság tetteit, méltóságban és erőben felülműlják Herkules munkáit is.

Az idő előtti halál által elragadott felesége iránti szerelmében Orpheusz, lantjában bízva, arra szánta el magát, hogy leszáll az alvilágba és megkérleli a Szellemeket. Reményében nem is csalatkozott. Édes énekével és lantjátékával ugyanis annyira kiengesztelte és megszelídítette az alvilági szellemeket, hogy engedélyezték neki: feleségét magával viheti, de azzal a feltétellel, hogy az asszony a nyomában lépkedjen, míg ő maga hátra se tekintsen, mielőtt a napvilágra nem érnek. Miután azonban ő ezt, nem kevésbé a szerelem, mint az aggodalom miatt érzett türelmetlenségében, mikor már majdnem biztonságban voltak, mégis

megtette, az egyezés érvényét veszítette: felesége pedig meredeken zuhanva visszahanyatlott az alvilágba. Ettől kezdve a gyászoló és nőket meggyűlölő Orpheusz elvonult a világtól, de változatlanul édes énekével és lantjátékával annyira elbűvölte először a vadak összes fajtáját, hogy azok levetették természetüket és elfeledkeztek dühös vadságukról: nem hajtotta őket már vak ámokfutásra a vágy égő tüskéje, és mohó étvágyuk kielégítésével mit se törődve a zsákmányra sem áhítoztak többé, hanem köréje gyűltek, ahogyan a színházban szokás, és egymás között jóindulatúan, szelíden viselvén magukat, csupán a lantjáték kötötte le figyelmüket. De mindez nem volt elég, mivel a muzsika ereje és hatalma akkora volt, hogy még az erdőket, sőt magukat a köveket is megindította, olyannyira, hogy ezek is fogták magukat, és székhelyüket illő módon és rendben körülötte helyezték el. Miután mindez rövid idő alatt szerencsésen és csodálatra méltó módon sikerült neki, végül a Bacchus ösztökéje által feltüzelt trák asszonyok először egy hatalmas hangú rekedt túlköt fújtak meg; az ebből keletkezett zajban a muzsika hangját már nem lehetett hallani, megszűnt tehát az erő, amely a rendnek és annak a társadalomnak az összetartó kapcsa volt. Zűrzavar támadt; a vadak egymás után visszatértek természetükhöz, és ahogy előtte, újra üldözni kezdte egyik a másikat, és a kövek, a fák sem maradtak már a helyükön. Orpheust végül az őrjöngő trák nők szétszaggatták, és szétszórták a földeken. Halála miatti gyászában a Helikón, a múzsák szent folyója, vizét méltatlankodva a föld alá rejtette, és csak más helyeken bukkant elő újra.

A mese értelme a következő. Orpheusznak két éneke van: egy az Alvilág kiengesztelésére, egy másik pedig a vadak és az erdő megszelídítésére. Előbbi a természetfilozófiára, utóbbi az erkölcs- és társadalomfilozófiára illik a legteljesebb mértékben. A természetfilozófia célja ugyanis messze a legnemesebb: a romlandó dolgok vissza- és helyreállítása és – ugyanezen dolognak mintegy az alacsonyabb fokán – a test állapotának megőrzése, a felbomlás és a rothadás késleltetése. Ez, ha valaha sikerülhet, nem érhető el másképp, mint a természet kellő és pontosan meghatározott arányosításával, egy pontosan behangolt lanton való játékhoz hasonlóan. De miután ez a létező dolgok egyik legnehezebbike, többnyire a kívánt eredmény híjával marad; és nem is más ok

miatt rendszerint, mint a kíváncsi és elhamarkodott túlbuzgóság és türelmetlenség miatt.

A filozófia tehát így, alkalmatlannak bizonyulva a feladatra és emiatt méltán megkeseredve, az emberi dolgok felé fordul, és a meggyőzés és az ékesszólás segítségével az emberek lelkébe oltja az erény, a méltanyosság és a béke szeretetét; eléri, hogy a népek egyesüljenek, elfogadják a törvények jármát, alá vessék magukat a határozatoknak, és amíg a szabályokat és előírásokat betartják és végrehajtják, elfeledjék természetes idegenkedésüket.

Ennek köszönhetően kevéssel utóbb épületek emelkednek, városokat alapítanak, a földeket és kerteket fákkal ültetik be: jogosan mondja tehát a történet, hogy a kövek és az erdők átköltöznek és összesereglenek. A társadalom iránti felelősség pedig méltán és jogosan sorolódik a halandó test helyreállításának állandó, de végül kudarcot valló kísérlete mögé, mivel a halál kikerülhetetlen szükségszerűségének immár napnál világosabb kilátása az emberek lelkét arra indítja, hogy az örökkévalóságot érdemekkel és hírnévvel szerezzék meg. Az is igen bölcsen szerepel a történetben, hogy Orpheusz idegenkedett a nőktől és a házasság gondolatától, mivel a házasság gyönyöreinek és a gyermekek iránti szeretet többnyire elvonják az embereket attól, hogy a közös ügyért nagy és kiemelkedő tettekre vállalkozzanak, mivel a halhatatlanságot, ha nem is tetteikkel, de utódaikkal már egyébként is elérték. A bölcsesség művei azonban, jóllehet az emberi dolgokat messze túlszárnyalják, mégis saját határaik közé vannak szorítva. Az történik ugyanis, hogy az államok és királyságok egy ideig virágoznak, majd nem sokkal ezután zavargások, lázongások és háborúk ütnek fel a fejüket, és az általuk keltett hangzavarban először elhallgatnak a törvények; majd ezt követően az emberek visszatérnek természetes romlott hajlamaikhoz; végül a pusztítás átterjed a vidékekre és a városokra is. Ezután pedig nem sokkal – ha folytatódik ez az egész örület – az írásokat és a filozófiát is egészen biztosan szétszaggatják: olyannyira, hogy, mint egy hajótörés után a roncsdarabok, csak itt-ott lelhetőek fel töredékei, és a barbárság időszaka következik. A Helikón vize a föld alá merül, mígnem a dolgok rendes váltakozásának megfelelően, ha talán nem is ugyanazon a helyen, de más nemzeteknél, áradva újra a felszínre nem tör.

17. Cupido avagy az atom

Mindazon dolgok, amit a költők Cupidóról avagy a Vágyról mondtak, kizárólag egyetlen személyre nem vonatkozhatnak, úgy térnek el egymástól azonban, hogy ne lehessen ugyan őket összetéveszteni, de hasonlóságuk is kitűnjön. Azt mesélik ugyanis, hogy a Vágy valamennyi istenség közül a legrégebb volt, sőt valamennyi dolog között is; kivéve Kháoszt, mivel azt vele egyidősnek tartják; ugyanakkor Kháoszt ezek a régi férfiak sohasem ruházzák fel isteni ranggal, vagy az isten elnevezéssel. Úgy tartják továbbá, hogy nem volt szülője ennek a Vágnak, igaz, néhányan az Éj tojásáról is beszélnek. Ugyanakkor ő nemzette a Kháoszból az isteneket és a mindenséget. Emellett szám szerint négy tulajdonságot tulajdonítanak neki: örökké gyermek, vak, mezítelen és nyilazik. Volt aztán egy másik Vágy is, a legifjabb az istenek között, Venus fia, akire átruházták annak a réginek a tulajdonságai, és valami képpen még rá is illenek.

A mese a természet kezdeteihez röpit vissza minket, és arra vonatkozik. Ez az első Vágy az őanyagban lévő kívánság, avagy ösztöke, vagy hogy világosabbak legyünk, az atom természetes mozgása. Ez ugyanis az a legősibb és egyetlen erő, amely az anyagból mindent létrehoz és kialakít. Teljességgel szülő nélküli, azaz ok nélküli. Az ok ugyanis a hatásnak mintegy a szülője: de ennek az erőnek a természetben semmiféle oka nem létezhet (mindig kivéve persze Istent). Előtte semmi nem volt, tehát semmi nem hatott, és a természet nála jobban semmit nem ismer; se eredete se alakja, emiatt bármi is legyen végül, eleve adottnak és megmagyarázhatatlannak kell lennie. Még ha kiterjedése és előrehaladása tudható lenne is, oka szerint soha nem ismerhetjük meg, miután Isten után ő minden oknak okozója, ő maga tehát megokolhatatlan. De talán azt sem remélhetjük, hogy a kiterjedése megállhatna vagy felfogható lenne az emberi horizonton belül; emiatt találhatták ki tehát az éj által kikeltett tojást, és bizonyára ezért mondja a szent bölcselő: *Mindent úgy alkotott, hogy helyes legyen a maga idejében. A jövőt is beléjük helyezte. Csakhogy az ember nem tudja kifürkészni Isten művét, amelyet létrehoz kezdettől fogva mindvégig.*²

² Préd 3, 11.

A természet legfőbb törvénye, avagy az ereje ennek a Vágnak, amelyet Isten ültetett a dolgok első részecskéibe a nemzés céljából, amelynek sokszoros ismétlése folytán tört elő és duzzadt hatalmasra a létező világ teljes sokszínűsége, megérinthesi csupán az emberi elmét, de átjárni aligha képes.

A dolgok anyagi okainak feltárásában a görög bölcsélet a leggondosabb és legtalálékonyabb; ami azonban a mozgás eredetét illeti (amelyben valamennyi művelet hatóereje áll) hanyag és nemtörődöm. Ebben a dologban pedig, amelyről most szólunk, egyenesen úgy tűnik, hogy a sötétben tapogatózik és dadogni kezd. A peripatetikusok véleménye ugyanis az anyag ösztökéjéről a megfosztás által, alig halad túl a szavakon, és inkább csak hangoztatja a dolgot, ahelyett, hogy pontosan megjelölne. Akik pedig Istenre vonatkoztatják ezt, igen helyesen teszik ugyan, de egyből a hegy csúcsára szöknek, ahelyett, hogy lépésben másznák meg. Kétségtelenül egy egyedüli és legfőbb törvényben egyesül az alárendelt természet Istennel; ez ugyanaz, amelyet a fenti szöveg azzal a szófüzérrel idézett: *a mű, amelyet létrehoz kezdettől fogva mindvégig.*

Démokritosz pedig, aki alaposabban mérlegelte a kérdést, miután az atomot valamiféle alakkal és kiterjedéssel látta el, egyedül és egyszerűen a Vágyat tulajdonította neki, mint első mozgást, valamint egy másodikat, amely már viszonylagos. Úgy vélte ugyanis, hogy minden dolog saját magától a világ közepe felé tart; amelyik az anyagból többet bír, az gyorsabban halad, míg amelyik kevesebbet, azt a többivel való ütközés pályájáról letéríti, és az ellenkező irányba taszítja. E korlátozott érvényű elmélet is azonban kevesebb dologra volt tekintettel, mint kellett volna. Sem az égitestek körforgása, sem a dolgok összehúzódása és tágulása nem vezethető vissza vagy alkalmazható erre az alapelvre. Epikurosz elképzelése az atom elhajlásáról és véletlenszerű elmozdulásáról már egyenesen tréfaszámba megy és a tárgyban való járatlanságáról tanúskodik. A kívánatosnál is nyilvánvalóbb tehát, hogy ez a Vágy valóban éjszakai homályba burkolódnak.

Lássuk aztán az állandó jelzőket. Nagyon ügyesen írják le úgy Cupidót, mint egy örökké kisedő fiúgyermeket; az összetett dolgok ugyanis már nagyobbak, és el kell viselniük a kort; a dolgok első csírái azonban, vagyis az atomok, igen kicsik, és örökké megmaradnak gyermeknek. Az

is nagyon találó, hogy mezítelen; mivel a helyesen gondolkodó szemében valamennyi összetett dolog álarcot és ruhát visel, és csak a létező dolgok legelső részecskéi teljesen mezítelenek. Aztán a Vágy vaksága szintén egy igen bölcs allegória. Ez a Vágy ugyanis, bármelyik is legyen, semmiféle előrelátással nem bír; de tapogatózva, mint ahogyan a vakok szokták, lépéseit és mozgását arra irányítja, amelyet magához a legközelebb érez; annál inkább csodálhatjuk a legfelsőbb isteni gondviselést, hogy biztos és végső törvénnyel olyan dolgokból hozta létre a világnak ezt a rendjét és szépségét, amelyek mindenféle előrelátásnak a legteljesebb mértékben híjával vannak. Utolsó jelzője az, hogy nyilazik, azaz: olyan erő ez, hogy távolra hat. Ami távolra hat ugyanis, mintegy nyilazni látszik. Aki pedig elismeri az atom és az űr létét (feltéve, ha ez az űr köztes és nem elszigetelt), szükségképpen következtetnie kell az atom távolra ható erejére; ugyanis, ha ezt elvonnánk, semmiféle mozgás nem keletkezhetne, hanem minden megdermedne és mozdulatlan maradna. Ami pedig ama fiatalabbik Vágyat illeti, méltán tartja úgy a hagyomány, hogy a legfiatalabb az istenek között, mivel a külső formák létrejötte előtt hatalma nem érvényesülhetett volna. Leírásában az allegória már erkölcsi értelmet nyer, ugyanakkor valamiféle hasonlóságot ama régivel is megőriz. Venus ugyanis a párosodásnak és az utódnemzésnek általában a vágykeltője; ezzel szemben a fia, Cupido, ezt a vágyat az egyénre alkalmazza. Venustól ered tehát az általános érvényű parancs, míg Cupidótól a jóval pontosabb vonzalom: s míg amaz közelebbi okoktól függ, addig emez jóval mélyebektől és sorsdöntőbbektől, mintegy amaz ősi Vágytól, amelytől minden különleges vonzalom ered.

28. A szfinx, avagy a tudomány

Úgy tartják, hogy a szfinx egy sokalakú szörny volt: arca és hangja egy szűzé, tolla egy madaré, karmai, mint a griffé. Thébai vidékén lakott egy hegycsúcson és elzárta az utakat: az volt a szokása, hogy az arra utazókat lesből megtámadta és elfogta, akiknek, miután foglyul ejtette őket, rejtélyes és bonyolult kérdéseket tett fel, amelyeket a közvélekedés szerint a múzsák eszeltek ki és adtak neki tovább. Ha pedig ezekre a szerencsétlen foglyok képtelenek voltak válaszolni, a megoldáson való zavart tépelődésük közben őrzöngő dühvel szaggatta szét őket. Midőn már jó ideje garázdálkodott ez az átokfajzat, a thébaiak díjat tűztek ki (maga

a thébai királyság volt a díj) annak a férfinak, aki képes megválaszolni a szfinx kérdéseit (miután más lehetőség nem volt a legyőzésére). Oidipusz, egy eszes és bölcs férfiú, akinek a lába sérült és átfúrt volt, mivel csábította a hatalmas jutalom, elfogadta a feltételeket, és elhatározta, hogy megkísérli teljesíteni. Ezután tehát fürgén és erős lélekkel meg sem állt, amíg a szfinxhez nem ért: ez azt kérdezte tőle, vajon melyik lehet az az élőlény, amely születésekor négy lábú, majd kétlábú lesz, aztán három-, végül pedig ismét négy lábú. Ő azt a talpraesett választ adta, hogy a megoldás az ember, aki születését követően és csecsemőkorában négy lábúként hengerződik, és a mászást is alig kísérli meg, nem sokkal ezután azonban felkel és elindul a két lábán; míg öregségében botra támaszkodva tartja magát, így szinte háromlábúnak látszik; végül élete végén elaggott vénemberként, miután izmai elsorvadtak, visszahanyatlak négy lábúnak és az ágyba kényszerül. A helyes válasszal így megszerzén a győzelmet, a Szfinxet megölte, testét egy számárra rakta, és azon szállította el, mintegy diadalmenetben; maga pedig az egyezségnek megfelelően a thébiai királya lett.

Tetszetős és nem kevésbé bölcs történet ez, és úgy tűnik, a tudományról szól, különösen annak gyakorlati oldaláról. Ugyanis valóban túlzás nélkül nevezhetjük a tudományt egy szörnynek, amelyre a tudatlanok és műveletlenek egyenesen csodálattal néznek. Formája és külleme sokalakú, a tárgyörök mérhetetlen változatossága miatt, amelyekben a tudományt művelik. Arcát és hangját szépsége és bőbeszédősége miatt ábrázolják nőinek. Azért vannak szárnyai, mert a tudományok és az általuk felfedezett dolgok egy pillanat alatt elterjednek, így repülnek, lévén, hogy a tudományban a közlés olyan, mint a fényjel, amelyet egy másikat észlelve azonnal meggyűjtanak. Nagyon találóan tulajdonítanak neki horgas és éles karmokat, mivel a tudomány érvelései és megállapításai az elme mélyére hatolnak, megfogják és olyan szorosan tartják, hogy se megmozdulni, se kicsúszni nem tud onnan. Ahogy a prédikátor is megjegyzi: *a bölcsök szavai olyanok, mint az ösztöke; mint a mélyen bevert szegek.*³ Úgy látszik továbbá, hogy minden tudomány egy magas és meredek hegycsúcson helyezkedik el, hiszen méltán tekinthető egy magas dolog kiemelkedőnek is egyben; így a tudatlanságot magasról

³ Préd 12, 11–12.

lenézve messzire és minden irányba elláthat és szemlélődhet, ahogyan azt a hegyek tetején szokták. Az utakat pedig azért szállja meg, mivel utunkon, azaz az emberi lét zarándokútján lépten-nyomon és bőségesen kínálkozik anyag és alkalom a szemlélődésre. Aztán a Szfinx olyan változatos és nehéz kérdéseket, rejtvényeket tett fel a halandóknak, amelyeket a múzsáktól kapott. Ezek, ameddig a múzsáknál vannak, mentesek talán a vadságtól. Amíg ugyanis magán a tudáson kívül semmi más célja nincs a kutató gondolatnak, az elme nincs szorongatva, nincs bezárva egy szűk helyre, hanem szabadon csaponghat és kóborolhat szerzetesét, sőt magában a kételkedésben és a változatosságban még valamiféle gyönyört és élvezetet is talál; de mihelyt az efféle rejtvények a múzsáktól a Szfinxhez kerülnek, azaz a gyakorlathoz, ahol már a cselekvésnek, a választásnak és a döntésnek a kényszere sürget, rögtön életbevágóak és súlyosak lesznek, és ha nem oldják meg őket, elképesztő módon kínozzák és gyötrik, valósággal ízekre szedik és szétmarcangolják az ember lelkét.

A Szfinx rejtvényeiben tehát mindig két lehetőség kínálkozik; aki nem oldja meg, annak elméje ízekre szakad, míg aki megoldja, hatalmat kap. Aki ugyanis ért ahhoz, amit csinál, az úgy uralja területét, ahogyan valamennyi művész is ura művének. A Szfinx rejtvényei pedig általában két csoportra oszthatók: vagy a világ természetére, vagy az ember természetére vonatkoznak. Hasonlóképpen a megoldás jutalma is kétfajta hatalom: hatalom a természet felett és hatalom az emberek felett. Az igazi természetfilozófia végső és valódi célja ugyanis a természet, a test, a gyógyítás, a technika és a többi számtalan dolog feletti hatalom; igaz a levezetésekkel megelégedett és a sok beszédűtől nagyra duzzadt skolasztika szinte el is veti a gyakorlatot és a kézzelfogható dolgokat. Az Oidipusznak feltett kérdés azonban, amelynek révén a Thébai feletti uralmat megszerezte, az ember természetére vonatkozott: bárki ugyanis, aki mélyen megérti az emberi természetet, a szerencséjének kovácsa lehet, és uralkodásra született, ahogyan azt a rómaiakról is találóan hirdették: *Ám a te mesterséged, Római, az hogy uralkodj.*⁴ Ide illik az is, hogy Augustus Caesar, akár szándékosan, akár véletlenül, de a Szfinx jelét használta pecsétként. Valóban, ha valaki, akkor ő tényleg kitűnt a politikában, és

⁴ Verg. *Aen.* 6, 851–852. (Lakatos István ford.)

élete során számtalan az ember természetére vonatkozó rejtvényt sikeresen megoldott, amelyeket ha nem oldott volna meg okosan és felkészülten, aligha kerülhette volna el az oly sokszor fenyegető végromlást.

De azt is hozzáteszi még történet, hogy a legyőzött Szfinx tetemét egy szamar hátára helyezték. Nagyon is találóan, hiszen nincs olyan nehéz és alig felfogható dolog, amelyet miután teljesen feltártak, ne terjedjen el azonnal, és még egy nehézkes felfogására is rá lehessen bízni. Azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a Szfinxet egy átfúrt lábú férfiú győzte le: az emberek ugyanis többnyire gyors léptekkel, rohanva szokták a Szfinx rejtvényeit megközelíteni; emiatt van aztán hogy a Szfinx felülke-rekedik, miközben ők inkább a vitatkozásban fecsérlik el elméjüket és tehetségüket ahelyett, hogy a gyakorlat és a végrehajtás révén az uralmat szereznék meg.